

הרב דורון ותקין

מעשר עני במקום מעשר שני

תכלית העניות בישראל

התפיסה הרווחת בעולם בדבר מעמדו של העני היא, שהוא נחות לעומת שאר החברה ועל החברה לעזור ולהגיש לו סיוע כלכלי. כמו כן, מלבד יכולת כלכלית, נדיבותו של העשיר מבטאת מעמד גבוה ומשום כך, מלווה בתחושת עליונות ורגשי רחמים כלפי העני שזקוק לו. ראשיתה של הרגשה זו במחשבה שהנתינה נועדה לעזור למקבל בלבד. לפי תפיסה זו, העני אינו חלק מהחברה, אלא מנצל אותה ומהווה בעבורה משא וטורח. אכן, גישה כזו מזרימה לעני את התחושה שהוא בשולי החברה וכי אין לו מקום בקרבה.

לעומת זאת, בתורה כתוב על מתנות עניים: "לעני ולגר תעזוב אותם"¹ – לשון עזיבה ולא נתינה, ללמדנו כי לאמתו של דבר, העניים נוטלים את שלהם. כפי שכתב מרן הרב קוק זצ"ל²: "להורות שהנתינה לעניים אינה בתור יתרון נדיבות והכמרת רחמים מצד הנותן, כי אם הוא חוק משפט חיובי, וזה שקצבה להם התורה הוא ממש חלקם."

העניות אינה אשמתו או גורלו של העני, אלא חלק ממבנה החברה. נתינת מתנות עניים אינה רק פיתרון לעני אלא גם צורת חיים המקיימת את החברה, שתהא מבוססת על מידת החסד כערך מרכזי בחייה.

מעשר עני דומה לשאר מתנות עניים ואינו דומה לצדקה. מעשר עני הוא חלקו של העני ביבול וחיוב ההפרשה הוא עשירית בדיוק, בניגוד לצדקה

1. ויקרא כג כב.

2. עין איה פאה סימן ב.

רגילה שאין לה שיעור קבוע והיא בעיקר נדיבות. כביכול, העניים נוטלים מחלקם שלהם, לכן נאמר "תעזוב" במתנות העניים, ועל מעשר עני נאמר "והנחת בשעריך". לשון עזיבה, להורות שהעניות היא חלק אינטגרלי ממבנה החיים של החברה בישראל, כמו הכהונה והלווייה, ומה שהעניים מקבלים – את שלהם הם נוטלים. כיון שכתוב "והנחת", פסק הרמב"ם: "מעשר עני המתחלק בגורן אין בו טובת הנאה לבעלים אלא העניים באים ונוטלים על כורחו".³

על חלקה של העניות בחברה, מאיר הרב קוק⁴:

העניות היא ג"כ אחת מתשמישי העולם הדרושה מאד לכלל האדם. ובאשר כל דבר הנצרך אל כלל החברה האנושית, ייסדה ההשגחה העליונה שיימצאו יחידים שימלאו את החיסרון – ע"כ גם העניות, אם שקשה מאד להממלאים את החובה הכללית עצמם לסובלה, מ"מ כך הוא משפט הצדק; כי לא יבצר מהכלל כל הדרוש לו, אף אם יעלה ליחידים ברעה רבה, כמס הנפשות של יום מלחמה לטובת הכלל המדיני באופנים צודקים

משמע, היחידים הנבחרים להיות החלק העני שבאנושות, ממלאים טובה בעבור החברה כולה, וכן כתב מרן הרב:

מדת העניות, ודאי כמה מדות טובות נמשכות ממנה: הטבת המידות האנושיות וריכוך קושי הלב, ועצם נטיית ההתנדבות... וההוצאה אל הפועל של אהבת הטוב והחסד, והם באים לצאת לפעלם רק ע"י מציאות העניות... עד שהעניים בענייתם הם ג"כ נוטלים חלק בעבודה האנושית הכללית, להביאו לתכליתו המאושרת כמו כל העובדים כולם.

במילים אחרות, החברה נעשית טובה יותר על ידי העוני. עם זאת, עדיין יש יחידים כאלה שממונם חביב עליהם וקשה להם לשתף בו זרים. הם מפתחים

3. מתנות עניים פרק ו הלכה י.

4. עין איה פאה סימן ה.

רגש עליונות שמתנכר לעוני ומבצרים את מעמדם על בסיס טענות כגון: 'העוני הוא גזרת הבורא בלא תכלית', או 'רצון הבורא הוא שהעני יפרנס את עצמו והעוני נועד לנסותו בעניין זה'. פולמוס זה בדבר עניינו של העוני אינו חדש, כפי שהשיב ר' עקיבא על שאלת טורנוסרופוס הרשע:

"אם א-להיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם? אמר לו: כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנום"⁵.

על פי הסברו של ר' עקיבא לתופעת העוני, מיישבים פרשני התורה מה שנראה כסתירה בין שני פסוקים. בפסוק אחד נאמר: "אפס כי לא יהיה בך אביון"⁶ כלומר, ה' יברך את ישראל שלא יהיה בקרב אביון. לעומת זאת, בפסוק אחר נאמר "כי יהיה בך אביון... כי לא יחדל אביון מקרב הארץ"⁷, משמע שיהיו עניים, אך אנו מצווים לעזור להם, עד כדי "די מחסורו אשר יחסר לו"⁸ ו"אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו"⁹. הפרשנים מסבירים כי בזמן שישראל עושים רצונו של מקום, מובטח שלא יהיה בתוכם עני מחמת עצמו. אולם, מציאות כזו איננה מצויה, כי העניות אינה עניין רק של העני עצמו, אלא מהווה תועלת לחברה, שעל ידי העוני משתכללת מדת החסד. לכן, נקטה התורה וקבעה בצורה ודאית "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ", ו"בגלל הדבר הזה "יברכך ה' א-להיך"¹⁰.

5. בבא בתרא י ע"א.

6. דברים טו ד,

7. שם ז-יא.

8. שם ח.

9. כתובות סז ע"א.

10. דברים טו י.

הפרשת מעשר עני במקום מעשר שני

א. מעשר עני

הפרשת מעשר עני – כמו שאר המתנות – מורה על הכרת השיתוף שיש לנותן עם העני. אמנם, מבחינה קניינית התוצרת שייכת למגדל בלבד, אך בשנת מעשר עני יש לעניים חלק שמעלה את כל התוצרת למדרגת שולחן עניים, שהוא שולחן של חסד ובניין החברה. החסד הוא היסוד הערכי של החברה. החברתיות לא נועדה רק ליצור מסגרת ליחידים כדי לבסס את הפרטיות שלהם, אלא היא אידיאה רעיונית המופיעה למעשה בסגנון החיים של החברה. מחשבת החסד, דהיינו אהבת כל הבריות שנבראו בצלם אלוהים, מתממשת ומחברת את כל היחידים בחברה לאחדות אחת. "כל ישראל חברים"¹¹.

ב. מעשר שני

על מצווה זו נאמר: "ואכלת לפני ה' א-להיך... למען תלמד ליראה את ה' א-להיך כל הימים"¹². מעשר שני נועד לאכילה בירושלים, בשכנות עם הכוהנים ותלמידי החכמים כדי להרגיל ולרומם את החקלאי, בעל הפירות, אל ההכרה שבכל אדם ישנו חלק א-לוהי, ובכל אדם צידו הרוחני והשכלי דומה לחלק הכהונה שבאומה, כמו הכוהנים שסמוכים למקדש ואוכלים משולחן גבוה. כמו כן, תלמידי חכמים דומים אף הם לכוהנים, כיון שעוסקים דרך קבע בתורה. במעשר שני נפגש המגדל עם מקום המקדש המוכשר ומכשיר לעלייה ביראת שמים ובעסק התורה, כנאמר בספרי: "גדול מעשר שני שמביא לידי תלמוד"¹³.

ההתעלות אינה במקום העיסוק בחקלאות ולא 'על חשבונה'. נאמר בתורה

11. על פי שופטים כ יא.

12. דברים יד כג.

13. בבא בתרא כא ע"א.

"כל הימים"¹⁴, להורות שההתרוממות הרוחנית נמשכת גם בזמן שהחקלאי שב לאדמתו. הפרי הוא תוצר של מאמץ והאכילה בירושלים מבטאת את "פרי הזמן". יחד עם זאת, הפרי מכיל גם גרעין שעניינו המשכיות. במילים אחרות, מההתרוממות שבירושלים שואבים רוח הקדש לכל השנה. בדרך זו, לומד החקלאי לשמור על איזון נכון של כוחות הנפש ולקיים חקלאות מתוך עול יראת ה' ועסק בתורה. הכוהנים עומדים תמיד במדרגה זו ומהם ניזונים הכול במשך השנה. כך, אחת בשנה עולה החקלאי עם המעשר שני לירושלים ומתעלה בעצמו. אז מתגלה מה נוצר וגדל במשך עונת הגידול והשנה, והוא יוצא אל הפועל בחברתם של הכוהנים, בשמחה, בטהרה ובקדושה.

מעשר שני מפרישים בשנים: א, ב, ד ו-ה לשמיטה ומעשר עני בשנים: ג ו-ו לשמיטה. אולם קשה להבין: כיצד מעשר עני מהווה תחליף למעשר שני? מעשר שני נאכל בירושלים בטהרה ובקדושתה של העיר, בחברת הכוהנים ותלמידי החכמים. איך מעשר עני ממלא את כל היתרונות האלו בשנים שהוא מופרש?

כפי שיתברר להלן, החילוף בין המעשרות אכן הולם.

מתנות עניים נאמרו באמצע פרשיית המועדות¹⁵ והמדרש מבאר טעמה של סמיכות זו:

"ובקוצרכם את קציר ארצכם, לא תכלה פאת שדך בקוצרך, ולקט קצירך לא תלקט". אמר ר' אוורדימס ב"ר יוסי: וכי מה ראה הכתוב ליתנה באמצע הרגלים – פסח ועצרת מכאן ור"ה ויו"כ מכאן? אלא ללמד, שכל מי שהוא מוציא לקט שכחה ופאה ומעשר עני, מעלים עליו כאילו ביהמ"ק קיים, והוא מקריב עליו קרבנותיו לתוכו¹⁶.

14. דברים שם.

15. ויקרא כג כב.

16. תורת כהנים, פרשה קעה הלכה יב.

מפרש המלבי"ם:

מפני שאחת מן הכוונות ותועליות הרגלים והחגים היה לפרנס כהני ה' והעניים, ששתי אלה סמוכים על שולחנו של מקום לפרנס. כמו שנאמר תמיד: אתה והלוי והגר והיתום, אמר שגם אחר הרגל מצווה עליך לפרנס העניים ממתנות הקציר. וזה במעלה אחת עם קרבנות ה' ברגל... וזה נוהג כל השנה, וגם כשהמקדש חרב. ומי שאינו מוציא חלק עניים, דומה כאילו מונע מלהקריב קרבנותיו בבית הבחירה.

מדברי המלבי"ם ניכרת ההשוואה שבין נתינת מעשר עני לבין אכילת מעשר שני. הכהנים והעניים הם שולחן גבוה והנתינה להם היא כמו העלאה על שולחן ה'. אף ניכרת עדיפות במעשר עני, מפני ששולחן עניים נוהג בכל השנה ובכל מקום.

הימצאות העני בלא יציבות כלכלית עצמאית ותלותו בחסד, גורמים לו לסמוך על ה', שיסייע לכך שתקוים בו מצוות הצדקה. מי שנותן לעני את הצדקה, מתחבר אליו ומתחבר דרכו אל השכינה. ההתקשרות אל העני דרך החיוב שבמצוה – "גדול המצווה ועושה" – יוצרת קשר קבוע, יציב וחזק, עד שדומה כאילו נתן לה', כאילו הקריב קרבן בבית המקדש, להבדיל מצדקה שהיא רק נדיבות¹⁷. אהבת העני, המובעת על ידי הנתינה, בונה את קשרי החברה ומקדמת אותם אל תכליתם, בניגוד לאהבת הממון וההתבצרות אחרי חומותיו ומעמדו. בדרך זו של נתינה לעני יש הליכה בדרכי ה'. מצד המעשה – כשם שהוא "גומל דלים"¹⁸ אף אנחנו כן, ומצד ההכרה – שחיינו הם "דלים וריקים" כלפי ה'.

17. פירוש "גור אריה" למהר"ל על הפסוק בויקרא כג כב.

18. שבת קד ע"א.

כוחו של העוני בבניין התורה והחברה

נוסף על האמור לעיל, מצאנו בגמרא¹⁹ פן אחר של העוני:

”היזהרו בבני עניים, שמהם תצא תורה לישראל, שנאמר: ”יזל מים מדלין”²⁰ – מדלים שמהם תצא תורה.

מבעד לדברי חז”ל אלו, ניתן לחדור אל נפש העני. תכונות העניות הן ענווה, שפלות ונכונות לקבל השלמה מהחברה. חז”ל מזהירים את סביבתו של העני, להתייחס אליו על פי הכישורים העצמיים שלו ללימוד תורה, מפני שמידות אלו – המאפיינות את העניים – הן בסיסיות ללימוד תורה. אין כאן ברכה או סגולה, אלא כישרון שיכול להתברך על ידי מצב העניות.

במצב המיטבי, מקרין העני ממידותיו. מתוך כך, אנשים מתחברים אליו ונהנים מהשפעתו, השפעה של ענווה וקבלה, נכונות לקבלה והתגדלות בתורה. זהו חלקו של העני בבניין החברה.

המהר”ל מפראג²¹ משווה את העני לכהן גדול שלבוש בבגדי לבן בשעה שהוא נכנס לקדש הקדשים. לא בגלל החטא שיש בבגדי זהב, אלא משום המעלה המיוחדת שיש בכניסה אל קדש הקדשים ביום הכיפורים. במקום זה ובשעה זו מתאימים רק בגדי לבן, שהם נקיים מהתלות בחומריות ופונים לקבלה מהמקום הקדוש ביותר. כך, העני בחברה דומה לכהן גדול, בשל המעלה והקרבה שיש לו אל התורה.

בסיכומו של דבר, בעניות ובהתקשרות אל העני יש תכונות רוחניות-חינוכיות כמו אלו הקיימות בעלייה ובאכילת מעשר שני בירושלים. דהיינו, אכילה משולחן גבוה והתקרבות אל השכינה, המכשירה להתעלות בראת ה' וממנה לקניין תורה ואהבתה.

19. נדרים פא ע”א.

20. במדבר כד ז.

21. ”נתיבות עולם”, נתיב התורה, פרק י.